

Музейні Реліквії

ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО



ГІСТЬ З МИНУЛОГО

Skeleton of mammoth gathered from bones found in different places of Poltava Region is a carte de visite of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. Mammoth (*Mammuthus*) is genus of extinct animals from Elephantidae family that were spread over all continents except Australia and Antarctic. Flush of mammoths as a biological species was in the late Pleistocene around 200 thousand years ago. Woolly mammoth (*Mammuthus primigenius* (Blumenbach, 1799) was typical European kind spread at the territory of historic Poltava Region. Appearance of these animals was similar to an elephant, though because of cold climate domination woolly mammoths had several adaptations that helped it to survive during cold period of year. Among them there are fur that covered the whole body, lipopexia (fat storage) in their neck and withers, smaller ears comparatively to modern elephants. Weight of the animal was 5–6 t, average height – 3,5 m. According to the food type mammoths were herbivores animals. Their diet included mosses, herbaceous plants, shrubs and trees (alder tree, birch tree etc.). An adult would need to eat around 300 kg of herbaceous food daily. Lifetime of mammoths was around 80–90 years. Mammoths played important role in socialization of early men: animals' osteological materials were used as a construction material for human dwellings. Woolly mammoth bones were made into various tools, buttons, amulets, arrowheads, jewels, musical instruments. The first monument to a mammoth in the world was erected in 1841 at the territory of Poltava Huberniia in Kulyshivka Village of Romny District (now – Sumy Region). Most woolly mammoth populations at continents disappeared during the early Holocene (9–10 thousand years ago), while on islands located in the Arctic Ocean animals eliminated comparatively recently – 4 thousand years ago. In the 1960s during re-building exposition of the Poltava Local Lore Museum after the Second World War minding rich collection of palaeontologic findings in funds, museum workers decided to expose skeleton of mammoth in the hall 1 in the department of nature. Preparatory measures and installation of skeleton were performed by V. I. Svystun (1925–2000), scientific assistant of Institute of Zoology of AS USSR. All processes were controlled under supervision of Doctor of Biology, head of Paleo-zoology department of Institute of Zoology of AS USSR I. H. Pidoplichko (1905–1975). The mammoth's skeleton included osteological samples gathered near Cities of Lubny and Kobeliaky, Villages of Veremiivka, Keleberda, Kotelva, Shyshaky, Karabasivka, Tereshky etc. It is possible that skeleton also included bones from Hints late Paleolithic settlement which originate from collection of K. M. Skarzhynska passed to museum in 1906. In may 1961 mammoth's skeleton was competed (PKMVK 17543, P 2542) and for more than 60 years is a favorite location of museum visitors.

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

Олена ШИЯН

ГІСТЬ З МИНУЛОГО



Харків – Полтава
ТОВ «Майдан»
2024

Друкується за рішенням Вченої Ради
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
(протокол № 5 від 30.08.2024 р.)

Ш 65

Олена Шиян. Гість з минулого. ПКМ імені Василя Кричевського. Харків, Полтава: ТОВ «Майдан», 2024. 16 с.: іл. (Музейні реліквії, вип. 10).

Olena Shyian. Guest from the Past. The Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. Kharkiv, Poltava: «Maidan LLC», 2024. 16 p.: ill. (Museum relics, issue 10).

У виданні розповідається про унікальний палеонтологічний експонат у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського – скелет мамонта. Охарактеризовані особливості життєдіяльності мамонтів як біологічного виду, причини вимирання тварин та їх роль у соціалізації первісної людини.

An issue is dedicated to the unique palaeontologic exhibit in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum gathering – mammoth skeleton. Peculiarities of mammoths' life as biological species, reasons of extinction and animal's role in early man socialization are characterized.

© Олена Шиян, 2024.

© ПКМ імені Василя Кричевського, 2024.

© ТОВ «Майдан», 2024.

Візитівкою експозиції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського є скелет мамонта, зібраний із кісток, що були знайдені в різних місцях Полтавщини. Osteологічні зразки мамонта є найчисельнішими серед знахідок викопних тварин нашого краю.

Мамонт, або Мамут (Mammuthus) – рід вимерлих тварин із ряду Хоботні (Proboscidea) родини Слонові (Elephantidae), які були поширені на всіх материках, окрім Австралії та Антарктиди. Найбільший розквіт мамонтів як біологічного виду відбувся в пізньому плейстоцені – близько 200 тис. років тому. Тварина відома під назвами «шерстистий слон», «земляний слон», «земляний кріт».



*Скелет мамонта в залі № 1 відділу природи музею. 2021 р.
Skeleton of mammoth in the hall 1 of the museum department of nature. 2021.*

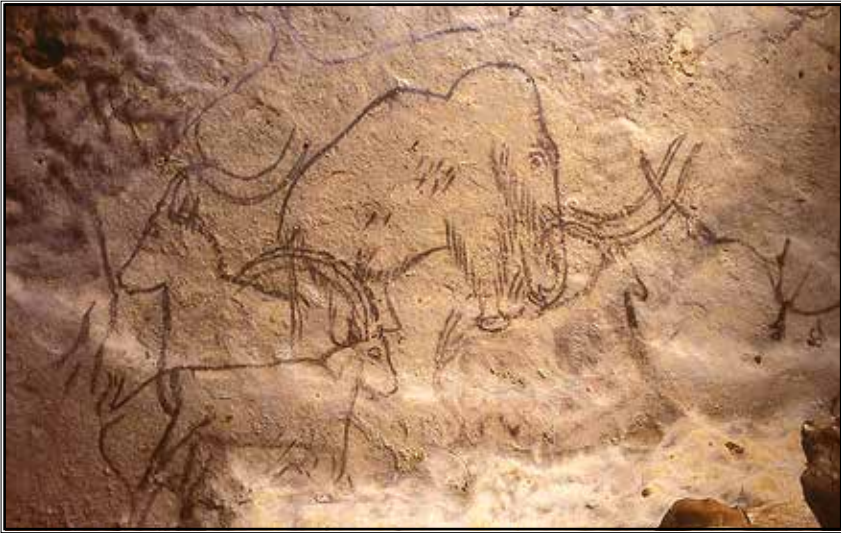
У перекладі з татарської мови мамонт означає «земля». Татарські народи знаходили кістки мамонта в землі, тому часто тварину називали земляний слон. У перекладі з арабської мови мамонт означає «великий слон», а з естонської – «земляний кріт». Естонці уявляли мамонта величезною твариною, яка жила під землею подібно кроту, світло для неї було згубне. У Європі назва «мамонт» набула широкого поширення у кінці XVII ст. За величезні розміри кісток та знаходження під землею мамонтам часто приписували надприродні здібності. Довгий час остеологічні матеріали тварин використовували в релігійних обрядах в Іспанії та Франції.

Перший науковий опис мамонта склав німецький природознавець Йоганн Блуменбах (1752–1840) у 1799 році. Нині вивчено близько 12 видів мамонтів з різними підвидами та регіональними варіаціями, усі вони є вимерлими.

Типовим європейським видом, характерним для території історичної Полтавщини, був Мамонт шерстистий (*Mammuthus primigenius*), відомий також нині як Мамонт найвеличнійший. Найближчим сучасним «родичем» тварини є індійський слон.



Стадо мамонтів. Худ. Зденек Буріан (1905–1981)
Stock of mammoths. Painting by Zdenek Burian (1905–1981)



*Малюнок мамонта в печері Руффіньяк (Франція)
Image of a mammoth in Rouffignac Cave (France)*

Уявлення про зовнішній вигляд мамонта можна зробити на основі остеологічних та муміфікованих знахідок із різних частин світу, а також за зображеннями малюнків у печерах і на виробах майстрів кам'яного віку. За зовнішнім виглядом тварина нагадувала слона, але у зв'язку з пануючим холодним кліматом шерстистий мамонт мав ряд пристосувань, що допомагали йому вижити в холодну пору року. Серед них, шерсть, що вкривала все тіло, жировий горб на спині, а також невеликих розмірів вуха в порівнянні із сучасними слонами. Хобот також мав свої особливості. Його тварина використовувала для пошуку їжі й харчування, особливо активно хобот використовувався під час споживання снігу для тамування спраги. Потовщення і відсутність волосків на кінчику хобота дозволяли уникати його обмороження та травми.

Забарвлення мамонтів було від рудого до темно-коричневого і навіть чорного кольорів, в залежності від умов існування. Вага тварини становила 5–6 т, висота – 3,5 м. На противагу цьому північно-американські мамонти були справжніми велетами масою до 14 т, а на Канальних островах Каліфорнії зустрічалися карликові види вагою 900 кг й висотою близько 2 м.

За типом живлення мамонти були рослиноїдні. Їх раціон харчування включав мохи, трав'яністі рослини, частини чагарників і дерев (вільха, береза тощо). У холодну пору року мамонтові допомагали вижити вічнозелені рослини й запаси жирового горбу на спині. За добу доросла тварина споживала близько 300 кг рослинної їжі. У цьому мамонтові допомагали чотири кутні зуби, що розташовувалися попарно у верхній і нижній щелепах, вони працювали, як тертка. Подрібнюючи і перетираючи їжу, зуби стиралися, на їх місці виникали нові, протягом життя зуби змінювалися шість разів. Заміна нових йшла в горизонтальній площині, по мірі стирання старого, позаду з'являвся новий зуб. Безпосередню участь у перетиранні їжі брала жувальна поверхня, що складалася з випуклих пластин, розташованих на верхній частині зуба.

По кутньому зубу можна визначити вид і вік мамонта. Для цього розглядають частоту наявних пластин на жувальній поверхні та товщину емалі.

Окрім віку, зуб мамонта може розповісти про тогочасний клімат. Для цього вимірюють товщину зубної емалі. У холодних природних



Кутній зуб мамонта (ПКМВК 18145, П 2644)
Molar tooth of mammoth (PKMVK 18145, P 2644)

умовах емаль ставала тонкою, бо їжа була грубішою і її потрібно було більше розжовувати. А коли теплішало, емаль товстішала, адже їжа була м'якшою. Коли останні зуби стиралися – тварина помирала. Тривалість життя мамонтів становила 80–90 років.

Справжньою «окрасою» цих велетнів були два бивні, що нагадували ікла довжиною близько 4 м і вагою до 120 кг. Бивні – це середня пара різців, що росли у довжину і товщину протягом всього життя. Однією із їх функцій було добування їжі. Бивні самок були значно тонші та менш зігнуті. За тисячі років, проведені під землею, бивні піддавалися поступовій мінералізації і набували найрізноманітніших відтінків – від рожевого й оранжевого до бурого і фіолетового. Вони мають неповторну кольорову гаму. Бивні мамонта не мали емалі, тому легко оброблялися знаряддями праці, в руках умільця перетворювалися у справжній шедевр. З них виготовляли табакерки, статуетки, гребінці, браслети, навіть футляри для флеш-накопичувачів та смартфонів й інше.

Проживали мамонти стадами від 10 до 30 особин. Для них були характерні сезонні міграції: взимку переміщувалися на південь, влітку – далеко на північ. Мамонт був найбільшим і найчисельнішим представником плейстоценової фауни, тому сукупність тварин, що існували у той час називають мамонтовою фауною, яка нараховує близько 80 видів. Деякі із цих тварин збереглися, і нині зустрічаються на Полтавщині. Представниками мамонтової фауни були: шерстистий носоріг, гігантський олень, печерний лев, вівцебик, велетенський олень, бізони, вовки, зайці та інші.

Мамонти відіграли важливу роль у соціалізації первісної людини. Тварина була одним із основних об'єктів полювання людей давнього кам'яного часу. З кісток мамонтів виготовляли знаряддя праці, гудзики, амулети, наконечники стріл, прикраси, музичні інструменти. Найдавніші ударні музичні інструменти – це комплекс із кісток мамонтів, котрі мали неповторне «звучання». Зокрема, така знахідка була виявлена на Мізинській стоянці (дослідження І. Г. Шовкопляса), що на Чернігівщині, та інтерпретована С. М. Бібіковим.

Візерунок на бивнях мамонтів надав поштовх поширенню одного із найрозповсюдженіших ще за доби палеоліту орнаменту – меандру.

Остеологічні матеріали мамонтів використовувалися для побудови людських жител. Житла із кісток мамонтів є першими свідченнями найдавнішої оригінальної архітектури на теренах України. Унікальним прикладом цього є Гінцівська пізньопалеолітична стоянка



*Франсуа Джінджан і Людмила Яковлева під час дослідження
Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки. 2010 р.
François Djindjian and Liudmyla Yakovlieva during exploration
of Hintsy late Paleolithic settlement. 2010*

(14–12 тис. років тому). Розташована ця археологічна пам'ятка у селі Гінці Лубенського району на Полтавщині. На Гінцівській стоянці своєрідні фундаменти жител були збудовані із черепів мамонтів, які розташовувались по колу. Для будівництва стін використовувалися черепи, нижні щелепи, кістки тазу, лопатки та довгі трубчасті кістки шкури. Вагомими компонентами таких споруд були бивні. Для щільного облаштування стін деякі типи кісток зазнавали оббивання, сколювання, такої собі «модифікації».

Вимирання мамонтів на материковій частині відбулося на початку голоценової епохи (9–10 тис. років тому), в той час, як на островах, розташованих у Північному Льодовиковому океані – тварини вимерли порівняно недавно – чотири тисячі років тому.

До нашого часу науковці не дійшли єдиної думки з приводу причин елімінації мамонтів. Найбільш поширеними виступають кліматична, антропогенна та генетична гіпотези вимирання. Остання пов'язана із мутаційними процесами генів, виродженістю геному мамонтів, що в першу чергу характерні для острівних представників.

Протягом довгого часу науковці шукають спроби відновити популяцію мамонтів методами клонування й генної інженерії, використавши ДНК тварин із вічної мерзлоти Сибіру та генетичні матеріали індійських слонів, які на 90% споріднені з мамонтами. Нині активну роботу в цьому напрямку проводять американські фахівці з біотехнологічної та генно-інженерної компанії Colossal Biosciences (Бен Лемм, Джордж Черч). Науковці займаються відродженням популяції мамонтів за допомогою генної інженерії. Кінцевою метою їх досліджень може стати розселення відродженої популяції тварин у північних регіонах Земної кулі для відновлення природних екосистем, що суттєво змінилися після вимирання мамонтів. Дослідники переконані, що відроджені мамонти в природному середовищі стануть запорукою його сталості, регуляторами природного гомеостазу.

За свою унікальність і наукову цінність мамонти представлені в експозиціях музеїв, їх зображують на монетах, гербах тощо. Нині скелети мамонтів прикрашають експозиції багатьох музеїв України: Національного науково-природничого музею НАН України (м. Київ), Державного природознавчого музею НАН України (м. Львів), Державного музею природи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Вінницького, Тернопільського і Черкаського краєзнавчих музеїв та деяких інших.

Увічнюють мамонтів також у металі і камені. Пам'ятники мамонту є в містах Барселоні, Лос-Анджелесі, Нордхаузені. Та все ж першість у монументальному пошануванні мамонтів належить історичній Полтавщині. Саме на території Полтавської губернії, у 1841 році в селі Кулішівка тодішнього Роменського повіту, а нині Роменського району Сумської області, був зведений перший у світі пам'ятник мамонту. Розташований він у колишніх володіннях князя Юрія Головкина (1762–1846). Споруджено монумент на місці, де у 1839 році за будівництва гуральні, було знайдено два кістяка мамонта і залишки тварин плейстоценової фауни. Палеонтологічні зразки були відправлені на опрацювання професору медицини Імператорського Харківського університету Івану Калениченку (1805–1876), а на місці унікальної палеонтологічної знахідки збудований пам'ятник мамонту. Автором проекту став сам Іван Калениченко. Пам'ятник і нині нагадує про це унікальне палеонтологічне відкриття.

У 1960-х роках під час підготовки відбудованої після Другої світової війни експозиції Полтавського краєзнавчого музею, зважаючи на багатство палеонтологічних знахідок у фондах закладу, музейни-



*Пам'ятник мамонту. с. Кулішівка. Роменський район, Сумська обл. 2017 р.
Monument to mammoth. Kulyshvka Village Romny District Sumy Region. 2017*

ками було прийняте рішення змонтувати кістяк мамонта в експозиційному залі № 1 відділу природи. Із цією метою було запрошено фахівців з Інституту зоології АН УРСР. Перебіг усіх цих процесів проходив під керівництвом доктора біологічних наук, завідувача відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР Івана Григоровича Підоплічка (1905–1975). Підготовчі роботи і монтаж кістяка провів науковий співробітник установи Володимир Ілліч Свистун (1925– 2000).

Улітку 1960 року Володимир Свистун відібрав остеологічні зразки для майбутнього скелету з палеонтологічної колекції музею. Серед них були зразки, зібрані неподалік міст Лубен, Кобеляк, сіл Вереміївки, Келеберди, Котельви, Шишак, Карабазівки, Терешок та ін. Значна частина остеологічних зразків на той час уже не мала облікової документації, знищеної у роки Другої світової війни. На сьогодні не вдалося встановити місце і час збору окремих частин кістяка. Можна пропустити, що до скелету мамонта увійшли остеологічні зразки з Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, котрі походили із колекції Круглицького музею К. М. Скаржинської, переданої до музею у 1906 році. Це – два хребці та частина плечової кістки.



*Володимир Свистун під час монтажу кістяка мамонта. 1961 р.
Volodymyr Svystun during installation of mammoth's skeleton. 1961*



*Екскурсії проводять науковиці музею
Олена Халимон та Олена Шиян 2015 і 2021 рр.
Excursions by museum scientists
Olena Khalymon and Olena Shyian in 2015 and 2021*



*Художники-реставратори
музею В. Побоків і О. Подрезов
під час реставрації скелету
мамонта. 2008 р.*

*Museum conservators
V. pobokov and O. Podriezov
during restoration
of mammoth's skeleton. 2008*



*Валерій Побоків
під час реставрації. 2024 р.
Valerii Pobokov
during restoration. 2024*

У травні 1961 року кістяк мамонта був повністю змонтований (ПКМВК 17543, П 2542). Із 23 вересня 1964 року, з часу урочистого відкриття відбудованої експозиції музею, скелет мамонта вперше постав перед екскурсантами і вже більше 60-и років залишається улюбленою локацією відвідувачів закладу.

Станом на 1961 рік, Полтавський краєзнавчий музей був другим музеєм в Україні, де експонувався кістяк мамонта.

Скелет мамонта є експонатом основного фонду, потребує особливого догляду і збереження. Має наукове, пізнавальне та краєзнавче значення. Протягом 60-річчя експонування неодноразово здійснювалася реставрація експонату. Останні такі роботи, дякуючи спонсорській допомозі полтавських підприємців та природолюбів Антоніни Антоненць і Гліба Лук'яненка, були проведені на початку 2024 року художниками-реставраторами музею Тетяною Менчинською та заслуженим працівником культури України Валерієм Побоковим.

Тож скелет мамонта чекає Перемоги, щоб у всій красі первісного витвору природи постати перед відвідувачами.



*Скелет мамонта. 2024 р.
Mammoth's skeleton. 2024*

Джерела та література

Список кісток мамонта, відібраних з фондів Полтавського державного краєзнавчого музею для монтажу скелету мамонта. Робочий архів фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Фонд 02. Спр. 97. 19 арк.

Бибиков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Киев: Наукова думка, 1981. 128 с., платівка.

Кондратенко Т. К. Кістяк мамонта у Полтавському краєзнавчому музеї. Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава, 1998. № 1–2 (3–4). С. 166: фото.

Свисстун В. Кістяк мамонта в краєзнавчому музеї. Зоря Полтавщини. Полтава, 1962. № 191 (9145). 21 вересня. С. 4

Шиян О. О., Старченко В.І. Палеонтологічні зразки з села Келеберда Кременчуцького району в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Свічадо Придніпров'я. Краєзнавчий альманах: збірник краєзнавчих та наукових праць. Горішні Плавні, 2021. Вип XI. С. 144–147.

Яковлева Л., Джінджан Ф. Гінцівська стоянка з житлами із кісток мамонта (Україна). Двадцять років розкопок у Гінцях (1993–2013). Київ: Baire, 2014. 38 с.: іл.

Mammuthus Brookes, 1828. URL: <https://www.gbif.org/species/8411230> [Дата звернення: 13.09.2024]

Mammuthus primigenius (Blumenbach, 1799). URL: <https://www.gbif.org/species/4825833> [Дата звернення: 13.09.2024]

Науково-популярне видання

Олена Шиян

ГІСТЬ З МИНУЛОГО

Музейні реліквії, вип. 10.

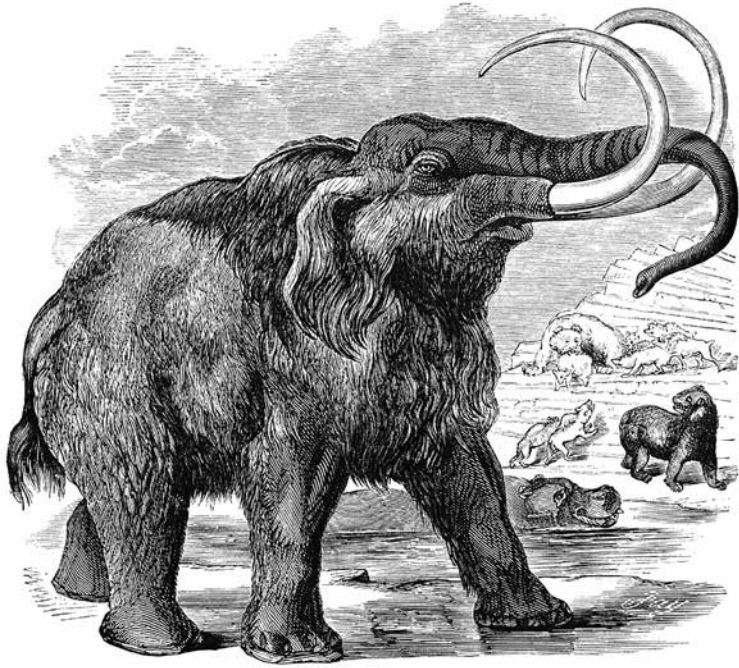
На останній сторінці обкладинки:
рядки з віршу «Мамут» Дмитра Білоуса

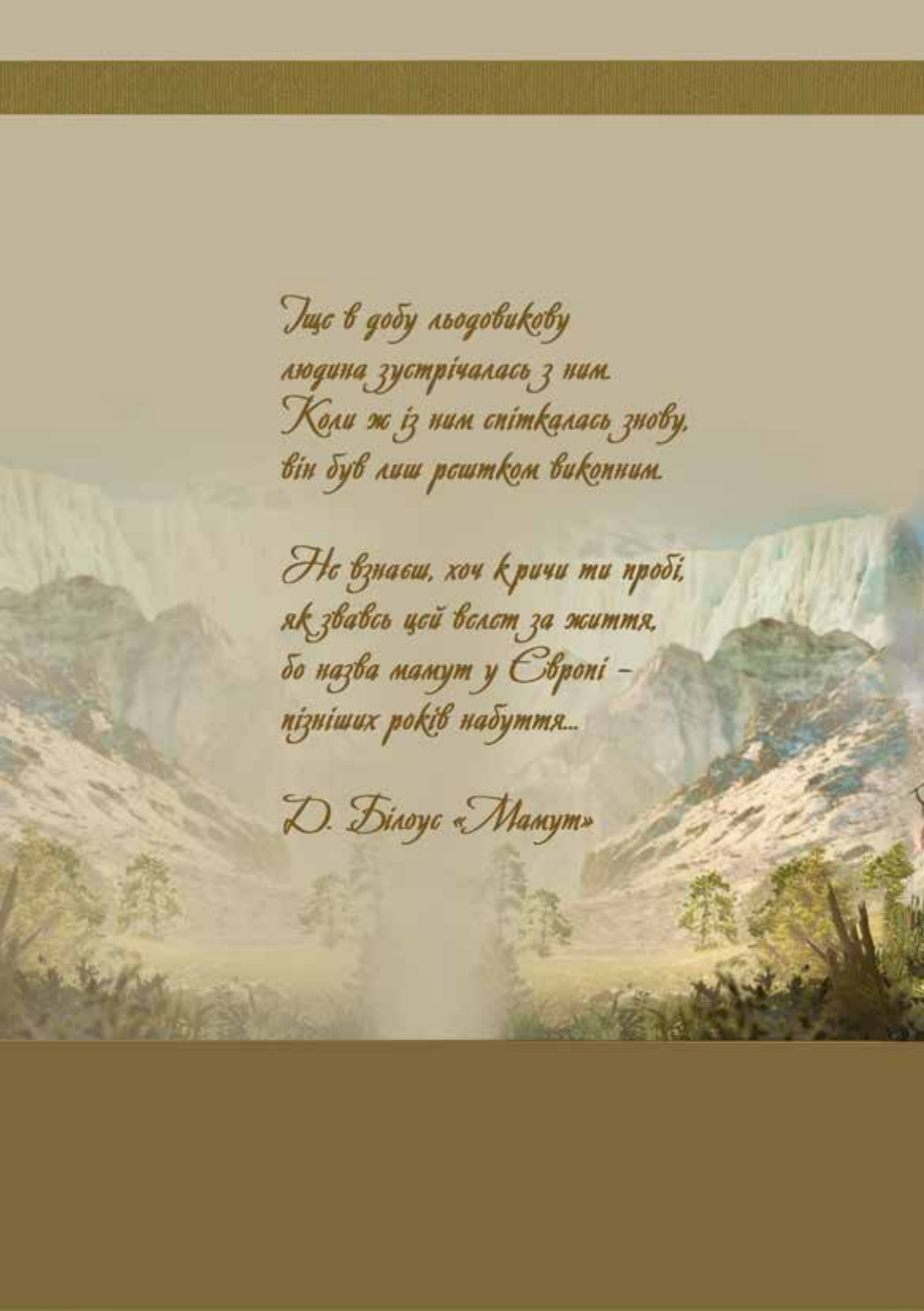
Оригінал-макет підготовлено
у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.
Дизайн і комп'ютерна верстка Наталії Васильєвої
Відп. редактор Олександр Супруненко
Фото Тетяни Менчинської, Василя Пойдема, Романа Прохватіла,
Сергія Харченка, Олени Шиян, Олени Штитьової.
Англійський текст Наталії Кондрагенко

Здано в набір 12.08.2024. Підписано до друку 30.08.2024.
Формат 60 × 84/16. Папір офсетний, крейдяний. Друк офсетний.
Ум. друк арк. 1,0. Наклад 500 прим. (1 запуск – 50 прим.).
Зам. № 05/2024.

Виготівник: ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.





Тус в добу льодовикову
людина зустрічалась з ним.
Коли ж із ним спіткалась знову,
він був лиш рештком викопним.

Не знаєш, хоч кричи ти проді,
як звався цей вселт за життя,
бо назва мамут у Європі -
пізніших років надуття...

Д. Білоус «Мамут»